

Dildora Xujanova

(Toshkent, O'zbekiston)

dildora_tilla@mail.ru

Mahmud Zamaxshariy “Al-qistos fi ilm al-aruz” asarining Berlin va Istanbul nusxalari qiyosi

Abstrakt

Mazkur maqolada jahon madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan movarounnahrlik buyuk alloma Mahmud Zamaxshariyning arab aruzi nazariyasiga bag'ishlangan “Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz” asarining arab aruzshunosligi rivojidadagi o'rni va ushbu asarning dunyo fondlarida saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari haqida so'z boradi. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik jihatidan ilk marotaba tadqiq qilnayotgan mazkur asarning Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi “Rais al-kuttab” fondida saqlanuvchi nusxasi hamda Berlin Tubinger davlat kutubxonasi fondida saqlanayotgan nusxalarining ilmiy tavsifi beriladi. Unda “Al-Qistos”ning Tubinger nusxasi bilan Rais al-kuttab nusxasi bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan bo'lib, qo'lyozmaning tarkibiy tuzilishi, aruz bahrlariga berilgan misollar hamda aruz doiralarida keltirilgan baytlardagi farqlar ko'rsatilgan. Tahlil jarayonida Rais al-kuttab nusxasi nuqsonsiz, to'liq hamda asarning ilmiy tanqidiy matnini yaratishda tayanch nusxa sifatida foydalanish mumkin bo'lgan nusxa deb topildi. Tubinger nusxasi esa asarning barcha nusxalaridan tarkibi jihatidan farq qiluvchi o'ziga xos nusxa hisoblanib, qo'lyozmaning uchinchi qismi matni boshqa muallifga tegishli ekani ma'lum bo'ldi. Kotib ushbu qismdagi matnni aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-Andalusiya” asaridan ko'chirganligi aniqlandi. Undagi aruziy bahrlarga berilgan she'riy namunalar Abu al-Jaysh al-Andalusiyy tomonidan mahorat bilan yozilgan. Maqolada boshqa aruzga doir manbalarda uchramaydigan baytlarning vazni va tahlili berildi. Shuningdek, Tubinger nusxasidagi aruziy doiralar uchun berilgan she'riy misollar ham tahlil etilib, ushbu baytlar Mahmud Zamaxshariy tomonidan yaratilganligi, ularning originalligi ta'kidlanadi.

Kalit soʻzlar: *“Al-Qistos” qoʻlyozmalari, Tubinger nusxasi, muqaddima qismi, aruziy bahrlar, aruz doiralari, tavi, basit, sheʼriy misollar, zihaf, illa, “Ar-risala al-Andalusiyya” asari, abjad hisobi, ichki qofiya.*

Muallif haqida: Dildora Xujanova – doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Xujanova, Dildora. 2020. “Mahmud Zamaxshariy “Al-qistos fi ilm al-aruz” asarining Berlin va Istanbul nusxalari qiyosi”. *Oltin bitiglar* 1: 43—63.

Kirish

Aruz vazni nazariyasi ilk bora VIII asrda arab diyorida vujudga keldi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz sheʼriyatining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashib bordi. Arab sheʼrshunosligi, jumladan aruz ilmining rivojlanishida xizmatlari beqiyos boʻlgan movarounahrlik olimlar shu sohada bir qancha qimmatli asarlar yozishgan. Ulardan: Abu Abdulloh al-Xorazmiyning *Mafotih al-ulum (Ilmlarning kalitlari)* asari, Abu Nasr ibn al-Hammod Javhariyning *Aruz al-Varaqat (Aruz sahifalari)* asari, Yusuf Sakkokiyning *Miftoh al-ulum (Ilmlarning kaliti)* nomli qomusiy asaridagi sheʼr ilmiga oid boʻlimi, Abu Hafs Nasafiyning *Muxtasar al-ʼaruz ʼala usul al-maʼruz (Aruzga oid qisqa risola)* risolasi, Mahmud Zamaxshariyning *Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz (Aruz ilmida aniq mezon) kabi* asarlari butun arab dunyosida mashhur. Yurtimiz olimlari sof arab aruzi asoslariga bagʻishlangan risolalari arabiy aruzning yozma matnini yaratishda muhim oʻrin egallagan [Talabov 2004, 11]. Shunday asarlar qatorida XII asrda yaratilgan ulugʻ olim Mahmud Zamaxshariyning (1075-1144) “Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz” (“Aruz ilmida eng toʻgʻri mezon”) risolasi oʻzining mukammalligi va originalligi bilan ajralib turadi. Asarning mukammal boʻlishida olimning lugʻatshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik sohalarida katta bilim va tajribasi muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur asar aruz nazariyasining asosiy tarkibiy qismlaridan bayt qurilishi, aruz asoslari, aruz bahrlari hamda mukammal berilgan aruziy doiralardan tashkil topgan. Shu nuqtayi nazardan Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos” asari yaratilgan davridan boshlab juda muhim manba sifatida keng shuhrat topgan. U aruz nazariyasiga oid maʼlumotlar bera oladigan nodir asar boʻlgani uchun oʻz davrida koʻplab nusxalarda tarqalgan. Shu sabab boʻlsa kerak, ushbu risola qayta-qayta koʻchirilgan va uning qoʻlyozma nusxalari jahonning turli mamlakatlariga noyob manba sifatida tarqalgan.

"Al-Qistos"ning turli davrlarda ko'chirilgan qo'lyozmalari hozirda dunyoning yirik kutubxonalari va qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda, ulardan bizga ma'lum bo'lganlari quyidagi 22 ta qo'lyozma nusxadir:

1) Germaniya, Berlin Tubinger davlat kutubxonasi fondi Ms.or.quart. 118 inventar raqamli 1 qo'lyozma;

2) Niderlandiya, Leyden kutubxonasi qo'lyozmalar fondida № 654 raqamli qo'lyozma;

3) Rim, Afina kutubxonasi qo'lyozmalar fondida № 191:1 raqamli qo'lyozma;

4) Suriyadagi Xalab milliy kutubxona fondida № 146 raqamli qo'lyozma;

5) Saudiya Arabistoni Ar-Riyod universiteti kutubxonasining qo'lyozmalar fondida № 1242 raqamli qo'lyozma;

6) Misr, Qohira milliy kutubxonasida № 60, 2, 1584 raqamli 3 qo'lyozmalar;

7) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Rais al-kuttab" fondida № 990 inventar raqami ostida;

8) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Rashid Afandi" fondida № 1117 inventar raqami ostida;

9) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Laleli" fondida № 1984 inventar raqami ostida;

10) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Lala Ismoil" fondida № 740 inventar raqami ostida;

11) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Holid Afandi" fondida № 213 inventar raqami ostida;

12) Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining "Ayo Sofiya" fondida № 4525 inventar raqami ostida;

13) Anqara Milliy kutubxonasining "Burdur" fondida № 124-01 inventar raqami ostida;

14) Beyazit davlat kutubxonasining "Valiyuddin Afandi" fondida № 2934 inventar raqami ostida saqlanadi.

Biror-bir asarni tadqiq va tahlil qilish uchun shu asar matniga ega har bir qo'lyozma nusxasi ahamiyatli bo'lgani bois, Zamaxshariyning "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" asarini ilmiy tadqiq etish uchun yuqorida sanab o'tilgan har bir qo'lyozma bilan tanishib chiqish lozim. Yuqorida keltirilgan qo'lyozma nusxalardan o'nta: Qohira, Istanbul, Anqara, Berlin, Leydin, Xalab qo'lyozmalarining foto nusxasini olishga muvaffaq bo'ldik.

Asosiy qism

Bir muallifning bitta asari turli davrlarda, turli makonlarda va turli kotiblar tomonidan ko'chirilganligi bois, nusxalar bir-biridan farq qiladi. Mahmud Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarining qo'lyozma nusxalarini ham qiyosiy tavsiflash jarayonida birnecha farqlari kuzatildi. Ayniqsa, Berlindagi Tubinger davlat kutubxonasida saqlanuvchi qo'lyozma e'tiborimizni tortdi. Mazkur maqolada "Al-Qistos"ning Tubinger nusxasi Rais al-kuttab nusxasi bilan qiyosiy tavsif qilindi hamda ushbu Tubinger nusxasidagi boshqa nusxalarda uchramaydigan tafovutga alohida to'xtalib o'tdik.

Avvalambor, Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining yuqorida keltirilgan Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi "Rais al-kuttab" fondida № 990 inventar raqami ostida saqlanadigan qo'lyozma nusxasining ilmiy tavsifiga to'xtalsak [Mahmud Zamaxshariy № 990].

Ushbu qo'lyozma hij. 1154-yilda (mil. 1732-y.) Rais al-kuttab Mustafo Afandining o'g'li Mustafo Ashir tomonidan vaqf qilingan. Qo'lyozma yaxshi saqlangan bo'lib, jigarrang karton muqovaga ega. Muqovaning burchak qismlari charm bilan qoplangan, markazida o'yib ishlangan tamg'a mavjud. Tamg'a ichida yozuv yo'q, chiroyli naqshlar bilan bezatilgan. Oddiy bezakli to'rtburchak hoshiyalar chizilgan. Orqa muqovasida ham tamg'a bor, lekin ichidagi naqshlar davr o'tishi bilan urinib qolgan. Qo'lyozmaning 1^a varag'i bo'sh, 1^b varag'ining tepa qismida asar unvoni qora siyohda, bezaklarsiz, oddiy qilib yozilgan. Unvonni yonida mayda yozuvda quyidagi jumla yozilgan:

حمد الله الملك الأحد عند عبده مصطفى محمد

Tarjimasi: *Bandasi bo'lmish Muhammad Mustafo uchun yakka-yu yagona bo'lgan Molik Allohga hamd-u sanolar bo'lsin.*

Varaqning markazida bodom shaklidagi muxr bor. Muxrda quyidagi ma'lumot aks etgan:

حسب الله، بسم الله الرحمن الرحيم. وقف هذا الكتاب مصطفى رئيس الكتاب السابق لوجه الله الخالق و سلمه للمتولى و حكمه بصحته حاكم الشرع الشريف و شرط الاستفادته منه لاولاده فثم فثم و بعدهم. يعمل كما في الوقفية الى قيام الساعة و اخرى الله من اشتراه و باعه. ٤٥١١ هـ.

Tarjimasi: *Alloh (barcha ishlarimda)menga kifoya qiluvchidir(Alloh hisob qiluvchidir).*

Bismillahir-rohmanir-rohiym. Ushbu kitobni Xoliq Allohning yo'lida Rais al-kuttab Mustofo vaqf qilgan. Va uni vaqf mutavallisiga topshirgan. Uning sahih ekaniga hokimush-shar'ish-sharif hukm qilgan. Bundan uning (vaqf qiluvchining) avlodlari, so'ng keyingilari, so'ng yana keyingilari foydalanishini shart qilgan. Keyin esa to qiyomatgacha vaqf mulki singari amal qilinadi. Buni sotib olgan yoki sotganni Alloh xor qilsin. 1154-yil (hijr.)¹ [Mahmud Zamaxshariy № 990, 1^b].

Varaqlarning chap burchagida qo'lyozmaning inventar raqami va u Sulaymoniya kutubxonasi Rais al-kuttab Mustafa Ashir Afandiga tegishli ekani qayd etilgan.

Asar arab tilida yozilgan bo'lib, so'zlar harakatlangan. Matn qora siyohda nasx xatida chiroyli ko'chirilgan. Qo'lyozma jami 24 varaq (48 sahifa) dan iborat. Asar matni 2^a varaqdan boshlanadi. Har bir sahifa 15 satrdan iborat. Poygirlari batartib berilgan. Matnda fasllar, asl ruknlar, bahr nomlari va baytlar qizil siyohda yozilgan. Ayrim so'zlarni tagiga qizil siyohda chizilgan. Asarning ko'plab sahifalarining hoshiyalarida matnlar mavjud. Bu matnlar she'r va aruz ilmiga oid quyidagi asarlardan olingani ma'lum bo'ldi:

1. Muhammad ibn Abdurrahmon as-Saxoviyning "Izhab al-aruz" asari

(أذهاب العروض لمحمد بن عبد الرحمان السخاوي).

2. Abu Bakr ash-Shantariyniyning "Al-Mi'yar fi avzan al-ash'ar" asari

(المعيار في أوزان الأشعار لأبي بكر الشنترييني).

3. Abu Nasr al-Javhariyning "As-Sihah" asari

(الصاحح لأبي نصر الجوهري).

4. Abu Bakr al-Ansoriyning "Shifa al-g'aliyl fi ilm al-Xalil"

(شفاء الغليل في علم الخليل لأبي بكر الأنصاري).

5. Abduvahhob az-Zinjoniyning "Mi'yar an-nazzor fi u'lum al-ash'ar"

(معيار النظار في علوم الأشعار لعبد الوهاب الزنجاني).

6. Ibn Shakh Ahmad ibn Muhammadning "Tavdiyh al-Xazrajiyya"

(توضيح الخزرخية لابن شخم أحمد بن محمد).

7. Ibn Hishomning "Sharh ash-Shavahid"

(شرح الشواهد لابن هشام).

Mazkur asarlardan olingan parchalar, asosan, asardagi ba'zi terminlarning yanada kengroq ta'riflashda, bahrlarga qo'shimcha she'riy misollar berishda, ayrim so'zlarning ma'nolarini ifodalashda

¹ Maqoladagi barcha tarjimalar muallifga tegishli.

qo'llanilgan. Masalan, qo'lyozmaning 2^b varag'idagi «غفل» (g'aflat) so'ziga hoshiyada Abu Nasr al-Javhariyning "As-Sihah" asaridan shu so'zning to'liq ta'rifi berilgan. Har bir berilgan parcha yakunida asar nomi va muallifi qayd etilgan. Mazkur asarlarni matn hoshiyalarida berilishi qo'lyozmaning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Bundan tashqari, matnda ayrim noto'g'ri, tushunarsiz yozilgan, ba'zi tushib qolgan so'zlar, iboralar ham qo'lyozmaning hoshiya qismida yozib qo'yilgan.

Asarning basmala qismidan so'ng «نَسَأَلُ الله» (*Allohdan so'raymiz*) deb asarning muqaddima qismi boshlangan:

Adolat mezonini to'g'ri qilgan, o'zining olish va berish tarozilarini rostlagan va o'z kitobida tarozidan urib qolganlarga azobni va'da qilgan, bandalariga isrof qilish va ziqlanlikni man qilgan, ularni savdoda haddan oshish va zarar qilishdan ogohlantirgan Alloh taolodan bu keltirayotgan va yozayotgan ishlarimda to'g'ri va kamsuqum bo'lishimga yordam berishini hamda bu ishlarni to'g'ri aql tarozisi bilan o'lchashimga O'zi ko'makchi bo'lishini so'raymiz. Zero, aql mo'tadil tarozi, aniq mezondir (الْقِسْطُ اِسُّ الْمُسْتَقِيمِ). Buning natijasida shoyad haq yo'lda, haq bilan yuradiganlardan, to'g'ri joydan to'g'ri manzilga boradiganlardan bo'lsam.

Zamaxshariy so'zlaridan ko'rinib turibdiki, aruz bobida asar yozishda muallif juda ham ehtiyotkor, xatoga yo'l qo'ymasdan, nihoyatda ziyraklik bilan yondashish zarurligiga ishora qilmoqda. Chunki aruz nazariyasi vaznga asoslangan bo'lgani uchun aruz vaznida yozilgan she'riy asarlar o'qilganda uning qonun-qoidalariga nihoyatda rioya qilib, baytdagi eng qisqa tovushini ham zoye ketkazmasdan to'g'ri vaznda o'qish muhimdir. Shuningdek, bu muqaddima qismi orqali asarni nima uchun aynan "Al-Qistos al-mustaqiyim fi ilm al-aruz" deb nomlaganini ham bilib olish mumkin.

Shuni qayd etish joizki, asarning Qohira, Xalab, Ar-Riyod nusxalari

قال الشيخ الإمام الأجلّ العلامة، جار الله، فخرُ خوارزم، أبو القاسم، محمود بن عمر
«الزمخشريّ، رحمه الله تعالى: أسأل الله...»

Ya'ni, *Eng buyuk alloma, imomlarning peshvosi, Allohning qo'shnisi, Xorazm faxri Abul Qosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy aytadi: Allohdan so'raymanki...* jumlasini bilan boshlangan.

Zamaxshariy muqaddima qismining davomida aruzni adab ilmini chuqur tushunib yetish uchun qator boshqa ilmlar bilan bog'liq ekani haqida yozadi va ularni o'n ikki sinfga ajratadi:

1. Ilmu-l-lug'at – lug'atshunoslik ilmi, tilning izohli lug'ati,

har bir soʻzning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

2. Ilmu-l-abniyat — oʻzgarmas shaklga ega, tushinish qiyin boʻlgan arxaik soʻzlar haqidagi ilm.

3. Ilmu-l-ishtiyoq — soʻzning bir oʻzakdan kelib chiqishi haqidagi ilm.

4. Ilmu-l-iʻrob — arab tili grammatikasiga oid ilm.

5. Ilmu-l-maʼoni — gapning barcha boʻlaklarini toʻgʻri tuzish, mazmunga boy toifalarning toʻgʻri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash [Ziyovuddinova 2005, 177].

6. Ilmu-l-bayon — oz miqdordagi soʻzlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq maʼnosini ifodalash.

7. Ilmu-l-arud — aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- sheʼriy asarni maʼlum bir maromda oʻqishga, sheʼrning jilva-jilosidan zavq olishga yordam beradi.

8. Ilmu-l-qavafi — qofiya haqidagi maʼlumotlar majmuasini toʻla-toʻkis anglash.

9. Insha-u-n-nasr — nasriy matn yozish sanʼati.

10. Qirdu-sh-shiʼr¹ — sheʼrni ruknga monand boʻlagini biroz pauza bilan oʻqilgandagina maʼlum bir musiqiy ohang paydo boʻladi. Mazkur jarayon taqtiʼ deb ataladi.

11. Ilmu-l-kitaba — xat yozish sanʼati, xattotlik sanʼati haqidagi ilm.

12. Ilmu-l-muhadarat — notiqlik sanʼati haqidagi ilm.

“Al-Qistos”ning mazkur nusxasi “Yangi yaratilgan vaznda arab sheʼriyatining qurilishi”, “Sheʼr asoslari”, “Sheʼr bahrlari tarkibi”, “Baytlar taqtiʼsi”, “Bayt qurilishi”, “Sheʼriy misollar” kabi fasllardan tarkib topgan.

“Al-Qistos fi ilm al-aruz” asari “Rais al-kuttab” nusxasining boshqa nusxalardan yana bir farqli tamoni, 11^a sahifasida “Taqtiʼ al-abyat” faslidan oldin beshta aruziy doiralalar qizil siyohda chizilgan. Faqat birinchi doira — “muxtalifa” doirasi toʻliq berilgan. Qolgan doiralarni ichi boʻsh, hech qanday yozuv aks etmagan. Shu faslning oʻzida baytlarning taqtiʼ jarayoni boshqa nusxalarga nisbatan toʻliq ifodalangan. Masalan, tavil bahriga berilgan bayt taqtiʼsi quyidagicha:

مغانيهما سح من الوبل هطالا

سقى الله ربيعى ام عمر و ان عفت

Taqtiʼsi:

مغاني هما سحن منلوب لهطالا

فعولن | مفاعيلن | فاعولن | مفاعيلن

سقتلا هر بعيام معمرن وانعتفت

فعولن | مفاعيلن | فاعولن | مفاعيلن

¹ Qoʻlyozmada “qird” soʻzi “qatʼa” deb izohlangan.

Shu ko'rinishda 16 bahrga berilgan misollarning barchasi taqti' qilib chiqilgan. Asarning Xalab nusxasidagi "Taqti' al-abyat" qismida esa shu baytlarning faqat taqti' qilingan shakli berilgan, ya'ni baytni asli berilmagan, ruknlari ham yozilmagan. Qolgan qismlari Xalab nusxasi bilan deyarli bir xil. Lekin birgina Tubinger nusxasida bunday fasl umuman mavjud emas, uni o'rnida "Aruziy doiralar" mavzusi boshlangan. Shu mavzudan boshlab ikki nusxa bir-biridan farq qiladi. Tubinger nusxasidagi "Bahrlar" qismida bahr ta'rifi qisqa berilib, umuman yangi she'riy misollar berilgan. Bu haqda quyida yana to'xtalamiz.

"Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining Rais al-kuttab nusxasining kolofonida kotib ismi va ko'chirilgan sanasi haqida ma'lumot berilmagan. Asar xotimasi quyidagi jumlar bilan tugallangan:

وصلتُ إلى ما وَجَّهْتُ فكري إليه، وطمحتُ بهمَّتِي نحوه، من إتمام الكتاب. والحمد لله على كلِّ ذلك، ثم لسَيِّدنا، فإنَّ التَّبَرُّكَ بخدمته والتَّحَرُّمَ بعبوديته هو الذي يُبرز لي الغاية، ويُحرز إليَّ السَّبْقَ، ويوصلني إلى كلِّ مطلوب، ويعقد بناصيتي كلَّ خير.

Tarjimasi: *Fikrimni jalb qilgan va himmatimni u tarafga sarflagan kitobimni yakunlashga erishdim. Buning barchasi uchun Allohga hamd bo'lsin. So'ngra Paygambarimizga maqtovlar bo'lsin. Zero, Allohning xizmatini barokati, unga qullik qilish hissi menga maqsadni belgilab berdi, saboq berdi hamda barcha istaklarga yetkazdi, peshonamga barcha yaxshiliklarni bitdi.*

Endi esa biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan ikkinchi nusxa — "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" asarining Berlindagi davlat Tubinger kutubxonasi "Sharq manbalari" fondida Ms.or.quart. 118 raqami ostida saqlanuvchi Tubinger qo'lyozmasi xususida to'xtalsak [Mahmud Zamaxshariy №118]. Qo'limizda qo'lyozmaning fotonusxasi bo'lganligi bois, uning kodikologiyasini to'liq berishning imkoni yo'q. Lekin ushbu fotonusxa orqali asarni biz uchun muhim qismlarini tavsif qila oldik.

Qo'lyozma yaxshi holda saqlangan, uning umumiy hajmi 32 varaqni tashkil etib, har bir sahifa 13 satrdan iborat. Har bir satrga 9-11 oralig'ida so'zlar joylashtirilgan, matn o'lchami: 23.5x15,5. Matn o'ziga xos riqo' xatida qora tush bilan ko'chirilgan. Yozuvning sifati yaxshi.

Asarning asosiy matni boshlanishidan oldin ikki sahifadan iborat Zamaxshariy qalamiga mansub qasida ko'chirilgan. So'ng qo'lyozmaning uchinchi varag'ida asarning unvoni quyidagicha yozilgan:

Tarjimasi: *Alloma az-Zamaxshariyning "Al-Qistos fi ilm al-arud" kitobi, Alloh uni mag'firat etsin va hurmatga sazovor qilsin.*

Unvonning yonida quyidagi jumla ham bor:

من فضل الله تعالى على العبد الفقير لعفو ربه في الدارين عبد المعطي بن حاج أحمد
زوين سنة ٤٦١

Tarjimasi: *Alloh taoloning fazli karami ila faqir bandasi Abdu al-Mu'tiy bin Hoji Ahmad Zaviyning ikki olamda Robbisi kechirsin. Sana 1164.*

Mazkur qo'lyozma tarkibini uch qismga bo'lish mumkin:

Birinchi qismda basmaladan so'ng muqaddima qismi quyidagicha boshlanadi:

قال الشيخ الإمام الأجلّ الزاهد جار الله العلامة رحمه الله : أسألُ الله الذي عدّال موازينَ قسطه وعاييرَ مكاييل قبضه وبسطه ودعا في كتابه بالويل، على المطففين في الكيل وكره لعباده السرف والبخس، وحظر عليهم الشطط والوكس أن يحملني على السويّة فيما أورد وأصنر، والاقتصاد فيما آتي وأذر. ويأخذ بيدي، إلى وزن الأمور بميزان العقل السليم، فإنه المعيار المعتدل والقسطاس المستقيم، حتى أكون من القائمين على الحق وبه والذاهبين عن الصواب وإليه. وأحمده وأصلي على خير خلقه، محمد، وآله.

Tarjimasi: *Shayx, imom, allomalarning ulug'i, Jorulloh (Alloh uni rahmatiga olsin) shunday deydi: Adolat mezonini to'g'ri qilgan, o'zining olish va berish tarozilarini rostlagan va o'z kitobida tarozidan urib qolganlarga azobni va'da qilgan, bandalariga isrof qilish va ziqnalikni man qilgan, ularni savdoda xaddan oshish va zarar qilishdan ogohlantirgan Alloh taolodan bu keltirayotgan va yozayotgan ishlarimda to'g'ri bo'lishimga, bu borada kamsuqum bo'lishimga yordam berishini hamda bu ishlarni to'g'ri, aql tarozisi bilan o'lchashimga ko'makchi bo'lishini so'rayman. Zero, aql mo'tadil tarozi, to'g'ri mezondir. Buning natijasida shoyad haq yo'lda, haq bilan yuradiganlardan, to'g'ri joydan to'g'ri manzilga boradiganlardan bo'lsam [Zamaxshariy №118, 2].*

Shuningdek, muqaddima qismida Zamaxshariy "Al-Qistos" asarini yozishdan bo'lgan maqsadini, ustozni Mahmud bin Jarir ad-Dabbiy al-Isfahoniyning Xorazm diyorida adabiy ilmlarni taraqqiy etishida bo'lgan yuksak xizmati hamda ushbu asarni ustoziga hadya qilganligi haqida yozadi.

Mazkur birinchi qism uch fasldan iborat. Zamaxshariy birinchi faslda asl arab she'riyati hamda ajamliklar qo'llaydigan "muxtara"

vazni haqida o'z fikrlarini bayon etadi:

أَقْدَمُ، بين يدي الخوض فيما أنا بصدده، مقدّمةً. وهي أنّ بناء الشعر العربي على الوزن المُخترع، الخارج عن بحور شعر العرب، لا يقدح في كونه شعراً عند بعضهم. وبعضهم أبى ذلك، وزعم أنه لا يكون شعراً حتى يُحَامَى فيه وزن من أوزانهم. والذي ينصر المذهب الأول هو أن حدّ الشعر لفظاً، موزونٌ، مقفَى، يدلّ على معنى. فهذه أربعة أشياء: اللفظ، المعنى، الوزن، القافية. فاللفظ وحده هو الذي يقع فيه الاختلاف بين العرب والعجم. فإنّ العربيّ يأتي به عربياً، والعجميّ يأتي به عجمياً. وأما الثلاثة الأخر فالأمر فيها على التّساوي بين الأمم قاطبة. ألا ترى أنا لو علمنا قصيدة على قافية، لم يقفّ بها أحدٌ من شعراء العرب، ساغ ذلك مساعاً لا مجال فيه للإنكار.

Tarjimasi: *Bu faslni mavzuga qo'l urishdan avval muqaddima sifatida keltirib o'tmoqchiman. Asl arab she'riyatidan yiroq bo'lgan muxtara' vaznidagi she'rlarni ba'zilar she'r deb hisoblaydi. Ba'zilar esa bunga e'tibor qaratmagan. Balki ularning fikricha, bunday she'rlar biror vazn bilan himoyalanganmuncha she'r bo'lmaydi. Birinchi toifani qo'llaydiganlar she'rning vaznga tushirilgan, qofiyali, ma'noni ifoda etuvchi lafz (nutq) bo'lishi lozim deb hisoblovchilar. Lafzning o'zi borasida ham arab va arab bo'lmaganlar orasida turli xitloflar mavjud. Zero, arab shoiri arabiy lafzlarni ishlatadi. Ajamliklar esa arabiy bo'lmagan so'zlarni ishlatadilar. Qolgan uchta narsa, ya'ni vazn, qofiya va ma'no barcha kishilar o'rtasida bir xildir.*

Keyingi fasllarda "She'r asoslari" mavzusi va "She'r bahrlari tarkibi" mavzulari qamrab olingan. Mazkur mavzudagi matn "Al-Qisitos"ning boshqa nusxalari bilan bir xil qilib ko'chirilgan. Faqatgina ayrim so'zlar sinonimlarining qo'llanilishi yoki ba'zi so'zlarning tushib qolishi kabi juz'iy farqlar kuzatiladi.

Ushbu qism sakkiz varaqdan iborat. Har bir sahifasi 13 satrdan tashkil topgan. Har bir sahifada poygilar batartib berilgan. Ko'plab so'zlar ostiga va tepasiga o'sha so'zning sinonimi yoki izohi hoshiyada berib o'tilgan. Masalan, "عَدَلٌ" so'zi tagiga "أى قَوْمٌ" so'zi kotib tomonidan yozib qo'yilgan.

Mazkur qism quyidagi jumla bilan tugaydi: *وصورة المتحرّك* وصورته المتحرّك *شبهه ميم* وصورته الساكن شبهه ألف *(harakatli harfning belgisi "mim" bilan, sukunlangan harfning belgisi "alif" bilan ifodalangan)*. Bu ta'rif aruziy doiralarga tegishli bo'lib, bunda doiralalar ichidagi belgilar nazarda tutilgan.

« و هذه الدوائر: الدائرة الأولى تسمى المختلفة لاختلاف افعالها *(Va mana bu doiralalar: birinchi doira ruknlarining turli xilligi uchun "muxtalifa" deb nomlanadi)* kabi jumladan boshlanadi.

Aruz ilmining asosini bahrlar tashkil qiladi. Bahrlar bir-

birlariga yaqinligi va umumiy o'zak xususiyatlariga ko'ra alohida alohida guruhlariga — aruz doiralari bo'linadi. Qo'lyozmaning mazkur qismida beshta aruziy doiralar mukammal va original tarzda bayon qilingan. Beshta aruziy doiralar alohida alohida sahifalarga ketma-ketlikda chizilgan. Har bir doira kichik va katta doira ko'rinishida bo'lib, markazida mazkur doiraning hosil bo'lishi haqida ma'lumot yozilgan. Kichik doiraning tashqi tomoniga o'sha doiraga kiruvchi bahrlarning o'zagidan yasalgan so'zlardan bayt tuzilgan.

E'tiborli jihati shundaki, ushbu berilgan baytlarni faqat Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarida uchratish mumkin. Katta doiraning tashqari tomonida baytning paradigmasi hamda doiraga kiruvchi bahr nomlari aylana bo'ylab yozilgan. Bundan tashqari shu varaqning yuqori qismida doiraning nomi, ta'rifi yozilgan, doiraning quyi qismida esa shu doiraga kiruvchi bahrlarning ruknlari qismi batafsil yoritib berilgan. Beshta doira ham shu tartibda birma-bir keltirilgan. Doiralardan to'rttasining hoshiya qismlari bo'sh, faqatgina ikkinchi "Mu'talifa" doirasining chap tomoni hoshiyasida quyidagi izoh berilgan:

و الفك في البيت مخالف لما في وسط الدائرة فإن الإشارة الى الكامل على ما هو
دأب الناظم يقتضي ان ينفك "الكامل" من الوافر من عين مفاعلتن الواقع في العجز، و عبارة
الكاتب صريحة في أنه الواقع في الصدر.

Tarjimasi: *Doiraning markazida qarama-qarshi keluvchi baytning ajralishi, a'jzda joylashgan "mufa:alatum"dan "a'yn"ni ajralishi, ya'ni komilni vofirdan ajralishiga ishora.*

Mazkur Tubinger nusxasining boshqa nusxalardan farqli jihati shundaki, unda beshta aruz doiralari to'liq berilgan hamda ularning har biriga she'riy bayt yozilgan. "Al-Qistos"ning bizda mavjud bo'lgan to'qqizta nusxasidan faqatgina Anqara nusxasida aruziy doiralar shu tarzda berilgan. Misol qilib, birinchi doira "muxtalifa"ga berilgan baytni keltiramiz:

أطل مدتي بسط المدى منك مأمول	اند عدتي كفت العدى عنك
مسعول	
فعلون مفاعيلن فعولن مفاعلن	فعلون مفاعيلن فعولن فاعلون
مفاعلن	
مدتي بسط المدى منك مأمول أطل	عدتي كفت العدى عنك مسعول اند
فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن	فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن
فاعلن	

كفّ العدى عنك مسعول اندعدتني
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن

بسط المدى منك مأمولن أطل مدّتي
مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فاعلن
فاعلن |

Ushbu she'riy baytlarning o'ziga xosligi, har bir doiraning ketma-ket keladigan bahrlari o'zagidan boshlanadigan baytlar berilganligidadir. Baytning birinchi so'zi *tavil* bahrining o'zagidan yasalgan "لطأ" so'zi bilan kelgan. Ikkinchi so'z *madid* bahrining o'zagidan tarkib topgan "يَتَدَم" so'zi bilan kelgan va uchinchi so'z esa, basit bahrining o'zagidan tarkib topgan "طسب" so'zi ishtirok etgan. Baytning yana bir ahamiyatli jihati, ikki misradagi har bir so'zning biri-biriga qofiyalangani:

اطل - اند، مدّتي - عدّتي، بسط - كفّ، المدى - العدى، منك - عنك، مأمول - مسعول

Arab she'riyatida bu ichki qofiya tarsi' hodisasi deb qaraladi. Tarsi' — bu qofiyalangan, yasalishiga ko'ra bir xil o'lchamdagi nutq bo'lib, u bayt bo'laklarining oxiridagina emas, balki ichki bo'laklarining bir-biri bilan qofiyalanishidir [Ziyovuddinova 2001, 20].

Ushbu baytlarda Zamaxshariy o'zining muqaddimasida aruz ilmini mukammal o'zlashtirish uchun sanab o'tgan adab ilmlaridan ishtiyoq, qofiya ilmlari namunalarini ko'rishimiz mumkin.

Zamaxshariy o'zining "Al-Qistos" asaridagi aruz doiralarini ta'riflash uchun she'riy misollarni keltirishda qo'llagan usuli ushbu mavzuni o'rganishni osonlashtiradi. Doiralarning har biri uchun berilgan alohida bayt o'sha doiraning tarkibida keluvchi bahrlarning o'zagidan tashkil topgan so'zlar yordamida bitilgan. Aruziy doiralarga mazkur usulda berilgan baytlar boshqa hech bir aruzga oid manbalarda uchramaydi. Ehtimol, Zamaxshariy ushbu asarning muqaddima qismida bu ishga undan oldin hech kim qo'l urmaganligini bejiz aytib o'tmagan:

وقد لاحظت لي، ببركات الانتماء إلى حَضْرته، وميامن الانضواء إلى سُدِّيّه، طريقةً
في باب العروض عذراء، ما أظنُّها وُطِنَتْ قبلي. فعمدْتُ إلى تحرير هذه النسخة منها...

Tarjimasi: *U zotning huzurlariga muntazam bog'langanligim va yonlarida doimiy birga bo'lganligim sababli menga ham aruz bobida bir yangi yo'l namoyon bo'ldi. Mendan avval kimdir bu yo'ldan yurgan deb o'ylamayman. Shuning uchun bu nusxani tahrir qilishni maqsad qildim...*

Bu so'zlar Zamaxshariyning mohir shoir ekanligini ham hisobga olgan holda, ushbu baytlarni o'zi yaratgan degan xulosaga kelishga turtki bo'ladi.

"Aruz doiralari"ga bag'ishlangan mazkur qism qo'lyozmaning 21–25 sahifalarini o'z ichiga oladi. Ma'lumot o'rnida aytish kerakki, "Al-Qistos"ning Anqara nusxasidagi aruziy doiralarda ham yuqoridagi baytlar doira ichida berilgan. Lekin boshqa nusxalarning ba'zilarida doiralarga misollar berilmagan yoki beshta doira uchta doiraga kirg'izilgan, ayrim nusxalarda esa umuman aruziy doiralari chizilmagan [Xudjanova 2018, 51].

Qo'lyozmaning *uchinchi qismi* 26–32-betlarni qamrab olgan. Ushbu qismdagi matnning boshqa qismlardan farqi — uning hoshiyalarida juda ko'p matn berilgan. Bu matnlar ayrim so'zlarning sinonimlari va baytdagi ba'zi so'zlarga boshqa manbalardan keltirilgan sharhlariga tegishlidir. Qolaversa, biz yuqorida ta'kidlab o'tgan o'ziga xoslik aynan shu qismda berilgan. Chunki asarning aynan shu "Bahrlar" mavzusiga tegishli qismi qolgan to'qqizta nusxadan butunlay farq qiladi. Tadqiqotimizning ilk bosqichlarida qo'lga kiritgan ilk nusxa aynan shu Berlin nusxasi bo'lib, ushbu fotonusxa olim O'. Qoriyev tomonidan Misrning "Dar al-kutub" fondidan olib kelingan edi. O'zbekistondagi kutubxonalar va fondlardan topa olmaganligimiz uchun magistrlik ishimizda shu nusxadan foydalanilgan [Xudjanova 2015].

Tadqiqot davomida "Al-Qistos"ning chet el kutubxonalarida saqlanuvchi qo'lyozmalarning nusxalariga ega bo'ldik. Asarning Tubinger nusxasi bilan qiyosiy tavsif qilish jarayonida ma'lum bo'ldiki, ushbu nusxaning uchinchi qismi kotib tomonidan boshqa manbadan ko'chirilgan ekan. Bu manba aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiyaning "Ar-risala al-Andalusiyya" asari ekanligi aniqlandi [Abu al-Jaysh al-Ansoriy 1957]. Ushbu asarning ayrim nusxalarida asar nomi "Ilal al-a'ariyd" deb ham yozilgan¹.

Muhammad bin Abdulloh bin Muhammad Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiyaning Andalusiya va keyinchalik Misrga ko'chib ketgan hamda hijriy 626-yilda Iskandariyada vafot etgan. Ma'lumot o'rnida aytib o'tish joizki, Abu al-Jaysh al-Andalusiyaning hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar juda qisqa berilgan. Olimning nasabi, vafoti hamda asarlari haqidagi ma'lumotlarda ixtiloflar kuzatiladi. Ayrim kitoblarda Abu al-Jaysh al-Andalusiyaning nasabi "Qasida al-Xazrajiyya"ning muallifi Diya ad-Din Abu Muhammad al-

1 أبو الجيش الأنصاري وكتاب «علل الأعراب»
<http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2712>

Xazrajyning nasabi bilan bir xilligi hamda vafot etgan yili ham bir hil sanaligi kuzatiladi. Masalan, arab olimlaridan Hoji Xalifa, Az-Zarkaliy hamda Umar Rizo Kahalalarning mashhur asarlarida Diya ad-Din Abdulloh bin Muhammad al-Ansoriy al-Xazrajy al-Andalusiyy al-Molikiy hijriy 626-yili Iskandariyada vafot etganligi hamda 100 baytdan iborat “Qasida al-Xazrajyia” yoki “Ar-Ramiza ash-Shafiyia ilm al-aruz va al-qofiya” qasidasining muallifi ekani qayd etilgan [Khoji Xalifa hijr.1137, 96]. Tadqiqotchi Muhammad al-Mag’roviy o‘zining Abu al-Jaysh al-Ansoriyga bag‘ishlangan tadqiqotida Diya ad-Din al-Xazrajy va Abu al-Jaysh al-Andalusiyyning bir shaxs ekanligini isbotlagan [Mukhammad al-Mag’roviy 1981, 117].

Shunday qilib, “Al-Qistos”ning Tubinger nusxasining uchinchi qismi kotib tomonidan shu qadar mohirona ko‘chirilganki, Abu Jaysh al-Andalusiyyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asarini ko‘rmagan o‘quvchi ushbu qismni ham Zamaxshariy asarining mantiqiy davomi deb o‘ylaydi. “Al-Qistos”ning qolgan nusxalarida, jumladan, yuqorida aytib o‘tganimizdek, Rais al-kuttab nusxasida ham ikkinchi qism “Doiralar” mavzusidan so‘ng “Baytlar taqti’si” mavzusi quyidagi jumla bilan boshlangan: *وكيفية تقطيع الأبيات أن تتبّع اللفظ (baytlar taqti’si lafz (so‘z)ga suyanadi)*. Bu mavzudan so‘ng “Bayt qurilishi” mavzusi hamda “Aruziy bahrlar” mavzusi davom etgan. Lekin asarning Tubinger nusxasida ushbu mavzular tushib qolib, o‘rniga yuqorida qayd etganimizdek, Abu Jaysh al-Andalusiyyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridagi “Zihoflar” haqidagi ta’rif va “Bahrlar” mavzusi ko‘chirilgan. Ushbu qism “Aruziy doiralar” mavzusidan so‘ng 27-sahifadan quyidagicha boshlanadi:

بعدها ساكن نهو «بلغكم» ولا بد من ذكر القاب العلل..

Tarjimasi: *Undan so‘ng sukunlangan harf keladi, masalan, “balag‘akum” so‘zi. Albatta, illalarning nomlarini eslatib o‘tish lozim...*

Mazkur jumlaning yarmi “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridagi aruzning eng kichik bo‘laklaridan biri — fosilayi kubroga berilgan misolga tegishli, yarmi esa “Illalarning nomlari” mavzusiga oid. Nima sababdan kotib ushbu qismni aynan shunday g‘aliz jumla bilan boshlagani bizga noma’lum. Be yerda illalarning 22 turiga qisqa ta’rif berilgan, ular quyidagilar: *xabn, idmor, habl, tay, qabd, ‘asb, qasr, qat’, kaf, kasaf, qatf, vaqf, kaff, hadd, salm, tamsiys, hazf, batr, juz’, shatr, nahk, tarfiyl, tasbiyg’*.

Bu mavzudan so‘ng aruz bahrlaridan o‘n oltitasi aruz doiralari ketma-ketligida berilgan. Avval har bir bahrning asl ruknlari, so‘ng

o'sha bahrning sog'lom ko'rinishiga bitta bayt berilgan. Masalan, basit bahriga Tubinger nusxasidagi "Ar-risala al-Andalusiyya" asarida quyidagi bayt berilgan:

ابسط رجاءك بالأيام مبتهجا و اغنم من الأوس قبل الشيب ماسنحا

Tarjimasi: *Umidingni kunlar ila xursandchilikka keng yoygin, sochlaring oqarmasdan yoshlik davringdan unumli foydalangin* [Zamaxshariy №118, 10].

ابسط رجاءك بل | أياام مب | تهجن
مستفعلن | فعلم | مستفعلن | فعلم
سالم | مخبون | سالم | مخبون

و غنم منل | أنس قب | لششيب ما | سنحا
مستفعلن | فاعلم | مستفعلن | فعلم
سالم | سالم | سالم | مخبون

Ko'rib turganimizdek, bu misra aruzi va darbi maxbun bo'lgan basit bahrining musamman shaklidir. Mazkur nusxada o'n olti bahrning faqatgina bir ko'rinishiga bittadan bayt berilgan. Lekin Abu Jaysh al-Andalusiyyning "Ar-risala al-Andalusiyya" asarining haqiqiy matniga murojaat qilganimizda, o'n olti bahrning nechta aruzi va darbi bo'lsa, barchasiga alohida she'riy baytlar mavjud bo'lib, umumiy baytlarning soni 65ta ekanligini aniqladik. Ushbu baytlarning o'ziga xosligi shundaki, al-Andalusiyy aruziy bahrlarga misol keltirishda Halil ibn Ahmad keltirgan shavohidlar (namuna sifatida berilgan an'anaviy baytlar)ni bermasdan, har bir bahrning o'zagidan olingan so'zlar bilan mohirona yaratgan baytlarni keltirgan. Abu Jaysh al-Andalusiyy asarining muqaddimasida shunday deydi:

فقد قصدت في هذا المختصر ان اذكر علل الأعرىض الاربع و الثلاثين و الضروب
الثلاثة و الستين خاصة و لا اتعرض بشيء من زهاف الحشو غالبا و صنعت فيه ستة عشر
بيتا

Tarjimasi: *Men ushbu qisqa asarni xashvdagi zihoflarga to'xtalmasdan, 34ta aruz va 63ta darblar xususida yozishni maqsad qildim va ularga oid 16ta bayt yaratdim.*

Shuningdek, mazkur baytlarning yana bir ahamiyatli jihati, muallif baytlarni tuzishda abjad hisobidan mohirona foydalangan. Baytdagi qavs ichiga olingan harflarga e'tibor qaratilsa, baytning birinchi "طسبا" so'zi basit bahrini, aruz qismining oxirgi harfi"

ج « basit bahrining aruzlar sonini bildiradi, ya'ni basit bahrining uchta aruzi bor: maxbun, majzu' solim va maqtu'. Baytning shatr qismidagi birinchi harf «و» esa darblar sonini bildiradi. Basit bahrida darblar soni oltita: maxbun, maqtu', majzu' muzal, majzu' solim, majzu' maxbul, matviy muzal. Baytning darb qismidagi oxirgi «ح» harfi bahrning ruknlar sonini bildiradi. Basit bahrining ruknlar soni sakkiztadir. Shu baytdan bahrning tarmoq ruklaridan yasalgan baytlar ketma-ketlikda tuzilgan. Ikkinchi baytning darb qismidagi so'nggi "ب" harfi zihof va illalarning tartibini bildiradi. Ya'ni "maqtu'" bo'lgan darb tartibi bo'yicha ikkinchi darb bo'lib keladi:

(ابسط) رجاءك بالأيام مبتهـ(ج)ـا
 (و) اغنم من الأئس قبل الشيب ماسنـ(ح)ـا
 ابسط رجاءك بالأيام مبتهجا
 واغنم من الأئس قبل الشيب ما شـ(ب)ـا
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون فتاهت في لـ(ج)ـا
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون تروي من صـ(د)ـي
 ابسط رجاء لوصل كذبت
 فيه ظنون ترد الساـ(ه)ـي
 ابسط رجاء مع الأوجال
 وارقب نضارة غصن ذاـ(و)ـي

Aruz bahrlarining har biri uchun muallifning bitgan she'rlarni badiiy san'at asari darajasiga ko'tarilgan deb hisoblasak mubolag'a bo'lmaydi, bu misralar oddiygina she'r bo'lib qolmay, balki aruz qoidalari sharhi yashiringan she'riy baytlar degan xulosaga kelishga imkon beradi.

"Al-Qistos fi ilm al-aruz" asarining qolgan barcha nusxalarida esa basit bahrining darbi va aruzi maxbun ko'rinishiga keltirilgan she'riy misollar bir xil, masalan, Anqara nusxasidagi Johiliya davri shoiri Zuhayr ibn Abi Salmaga tegishli misrani keltiramiz:

يا حار ، لا أرمين منكم ، بداهية
 لم تلقها سوقة ، قبلي ، وما ملك

Tarjimasi: *Ey, Xari (Xaris), men sizlarga keltirmayman na oddiy avom, u xoh oddiy, xoh shoh yo'liqadigan [Zamaxshariy № 124, 1-16].*

يا حار لا | أرمين منكم | بداهية
 مستفعلن | فاعلن | مستفعلن | فاعلن
 سالم | سالم | سالم | مخبون

لَمْ تَلَقَهَا | سُوقْتَن | قَبْلِي | وَمَا | مَلِكُو
مُسْتَفْعَلُن | فَاعِلُن | مُسْتَفْعَلُن | فَعَلُن
سَالِم | سَالِم | سَالِم | مَخْبُون

Al-Andalusiy va Mahmud Zamaxshariyning bu ikki asarini qiyoslaydigan bo'lsak, Al-Andalusiyaning "Ar-risala al-andalusiyya" asari hajm jihatidan kichikroq va unda faqat aruz bahrlari mavzusi yoritilgan. Lekin bahrlarga keltirilgan baytlar biror-bir aruzga oid manbalarda uchramaydi. Arab olimlarining qayd etishicha, Al-Andalusiy aruz vaznlari qoidalarini oson o'zlashtirish uchun ushbu baytlarni o'zi yozgan [Shahabiddin al-Ulusiy hij/131, 4]. Zamaxshariyning "al-Qistos" asari aruz nazariyasini to'liq qamrab olgan, aruz bahrlariga esa Johiliya davri arab shoirlaridan Imr ul-Qays, Tarafa, Zuhayr Ibn Abi Salma, Antara, Huteya va boshqa shoirlarning qasidalaridan baytlar misol qilib berilgan. Bu baytlar Halil ibn Ahmad tomonidan namuna sifatida berilgan baytlar va ular boshqa olimlarning aruz nazariyasiga bag'ishlangan asarlarida ham uchraydi. Arab aruziga oid bu ikki manbning bir-biriga o'xshash jihati —ikki olim ham she'riy misollar berishda o'ziga xos uslubni qo'llagan, ya'ni yuqorida zikr etganimizdek, bahr o'zagidan yasalgan so'z bilan boshlangan baytlar keltirgan. Faqatgina bu kabi usulni Zamaxshariy "al-Qistos"dagi aruziy doiralarda, Al-Andalusiy esa o'n olti bahrga berilgan misollarda qo'llaydi.

Mazkur Tubinger nusxasining kolofon qismiga kelsak, uning yakuni o'n oltinchi "mutadorak" bahri bilan tugagan. Afsuski, nusxani ko'chirgan hattot kim bo'lganligi noma'lum, asarda ham bu haqda yozilmagan. Uning qayerda ko'chirilganligi ham aniq emas, yozilgan vaqti ham ko'rsatilmagan. Qo'lyozma faqat «مَت» so'zi bilan yakunlangan.

Xulosa

1. Mahmud Zamaxshariyning aruz ilmiga bag'ishlangan "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm al-aruz" risolasi arab aruzi nazariyasini to'liq qamrab olgan, har bir mavzu mukammal yoritilgan, misollar bilan boyitilgan hamda aruz ilmini yaxshi o'zlashtirish uchun ham qulay, ham o'ziga xos usullar qo'llanilgan asar. Aruz ilmida murakkab mavzulardan hisobalangan aruz doiralari oson yo'l bilan va mukammal yoritilgan. Aruz doiralari uchun keltirilgan baytlarning originalligi va Zamaxshariyning o'zi tomonidan yaratilganligi olimning mohir shoir va adib ekanligini yana bir bor

isbotlaydi.

2. Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilm al-aruz” asarini manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan tadqiq etishda yuqorida tavsif qilingan “Rais al-kuttab” nusxasi muhim manba sifatida xizmat qiladi. Chunki ushbu nusxa yaxshi holatda saqlangan, matni to‘liq, asarning boshi hamda kolofon qismi ham mavjud, shuningdek, asar hoshiyasidagi aruz ilmiga doir manbalardan parchalar nusxaning ilmiy qimmatini yanada oshirgan.

3. “Rais al-kuttab” va Tubinger nusxalarini qiyosiy tavsiflash natijasida Tubinger nusxasining bir qismi Abu Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-andalusiyya” asariga tegishli ekanligi ma’lum bo‘ldi. “Tubinger” nusxasining kotibi aruzga oid mavzularni mantiqan bog‘lab ketgan. Kotib “Ar-risala al-Andalusiyya” asarini to‘liq ko‘chirmasdan, faqatgina o‘n olti bahrga original berilgan sog‘lom vazndagi she’riy baytlarning o‘zini ko‘chirgan. Lekin shunga qaramasdan, biz tadqiq qilgan Tubinger nusxasidan Zamaxshariyning “Al-Qistos” asarini yig‘ma ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda, asarni tahlil qilishda, qolaversa, mazkur asarni qiyosiy-tipologik o‘rganishda foydalanish mumkin. Chunki aynan Tubinger nusxasida aruziy doiralar mukammal berilgan va har bir doiraga alohida original baytlar taqdim etilgan. Shuningdek, ushbu nusxaning uchinchi qismida keltirilgan Abu Jaysh al-Andalusiyning “Ar-risala al-Andalusiyya” asaridan ham aruz nazariyasini yoritishda, aruz bahrlarini o‘rganishda foydalanish, tadqiqotimizning samarali bo‘lishiga xizmat qiladi.

4. Manbashunoslik va matnshunoslik sohasida tadqiqot ishimizda kuzatilgan holat kabi muommolar uchrab turadi, bu esa tadqiqotchini chalg‘itishi va asar haqida noto‘g‘ri xulosalarga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun biror-bir manbani ilmiy istifodaga kiritish uchun manbashunosdan katta mehnat talab qilinadi. Manbaning tahliliga kirishishdan oldin, boshqa mavjud nusxalarni topib qiyosiy va tekstologik jihatdan o‘rganib, asar ilmiy-tanqidiy matnini yaratish kerak.

Adabiyotlar

- Талабов, Э. 2004. *Араб шеърятини аруз тизими*. ДДА. Тошкент.
- Худжанова, Д. 2015. *Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг аруз илмига оид “Ал-Қистос фи илми-л-аруз” асари*. МД. ТошДШИ.
- Худжанова, Д. 2018. “Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг “Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз” асарида аруз доираларининг берилиши”. *Шарқшунослик* 2: 47-52.

- Замахшарий, Махмуд. *Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз*. Анқара Миллий кутубхонасининг "Бурдур" фондидаги № 124-01 инвентарь рақамли қўлёзма фотонусхаси.
- Замахшарий, Махмуд. *Ал-Қистос фи илм ал-ъаруз*. Берлин давлат Тубингер кутубхонаси "Шарқ манбалари" фондидаги Ms.or. quart.118 рақамли қўлёзма фотонусхаси.
- Зиёвуддинова, М. 2001. *Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотиҳ ал-улум" асарида поэтика*. Тошкент: ТошДШИ.
- Зиёвуддинова, М. 2005. "Юсуф ас-Саккокий ва унинг "Мифтоҳ ал-улум" асари". *Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари*, 177-181. Тошкент.

الفوائد الاولية على الرسالة الاندلسية. شهاب الدين الألويسي. دار السلام. بغداد، ٢١٣١
كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، المؤلف: حاجي خليفة، تحقيق محمد شرف الدين،
الناشر: دار إحياء التراث العربي، ٢١٧٣١١
الاعلام، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي المتوفى:
٢٠٠٢م - ٦٩٣١هـ، الناشر: دار العلم للملايين، الطبعة: الخامسة عشرة ٤١٢٦١
معجم المؤلفين: عمر كحالة، دار إحياء التراث- لبنان، ٦١١١١
الزمخشري محمود بن عمر. القسطاس المستقيم في علم العروض. . دار الكتب المصرية.
٥٨٣٥. بخط سنة ٣٥٨١ ميلادية.
أبو الجيش الأنصاري الاندلسي. الرسالة الاندلسية. جامعة الملك سعود. ٧٥٩١.
<http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2712> أبو الجيش
الأنصاري وكتاب «علل الأعراب»

Dildora Khujanova
(Tashkent, Uzbekistan)
dildora_tilla@mail.ru

The Comparison of the two Copies of Mahmud Zamakhshariy's Work "Al qistos fi ilm al-aruz" Brought from Berlin and Istanbul

Abstract

This article deals with the scientific significance of the manuscript work on the theory of Arabic Aruz "Al-Kistas al-mustakim fi ilm al-aruz", written by the great scholar from Mawarounnahr, Mahmoud Zamakhshari, who made a significant contribution to world culture. The article also examines the copies of this source stored in the collections of the state libraries of Istanbul, Ankara, Cairo, Berlin and other cities. In the article for the first time in textual and literary sources it was made a comparative

analysis of the copy of the work “al-Kistas” stored in the “Tubinger” Foundation, Berlin, with other manuscript copies, in particular with the copy stored in the Fund “Rais al-Kuttab “ in the Suleymaniya library of Istanbul. As a result, it turns out that the copy of “Rais al-kuttab” is complete, well preserved, has no gaps and shortcomings, so it is suitable for compiling a critical text of the work “al-Kistas”. The copy of “Tubinger” differs from other copies by the structure and originality in the presentation of the material on meters (buhur), as well as in the originality of the poems given in the Aruz circles. It should also be noted that the third part of this manuscript includes excerpts from the work on Aruz “Ar-Risala al-Andalusiya”, belonging to the scientist Abu al-Jaish al-Andalusi. The work with great skill uses the poetic examples given to illustrate meters, which were written by Abu al-Jaish al-Andalusi himself, and not found anywhere else. It was revealed in the process of research and comparative analysis that the examples for the illustrations of Aruz circles were written by Mahmoud Zamakhshari himself.

Key words: *Al-Kistas manuscripts, Berlin copy, aruz meters, Aruz’s circles, poetic examples, “Ar-risala al-Andalusiyya”, Abjad’s letters, inner rhyme.*

About the author: *Dildora Khujanova* – doctoral candidate, Tashkent State University of Oriental Studies.

Recommended citation: Khujanova, Dildora. 2020. “The Comparison of the two Copies of Mahmud Zamakhshariy’s work “Al qistos fi ilm al-aruz” Brought from Berlin and Istanbul”. *Golden scripts* 1: 43—63.

References

- Talabov, E. 2004. *Arab she’riyatida aruz tizimi*. DDA. Toshkent.
- Xudjanova, D. 2015. *Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid “Al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asari*. MD. ToshDShI.
- Xudjanova, D. 2018. “Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilm al-’aruz” asarida aruz doiralarning berilishi”. *Sharqshunoslik* 2: 47-52.
- Zamaxshariy, Mahmud. *Al-Qistos fi ilm al-’aruz*. Anqara Milliy kutubxonasining “Burdur” fondidagi № 124-01 inventar raqamli qo’lyozma fotonusxasi.
- Zamaxshariy, Mahmud. *Al-Qistos fi ilm al-’aruz*. Berlin davlat Tubinger kutubxonasi “Sharq manbalari” fondidagi Ms.or.quart.118 raqamli qo’lyozma fotonusxasi.
- Ziyovuddinova, M. 2001. *Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida poetika*. Toshkent: ToshDShI.
- Ziyovuddinova, M. 2005. “Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari”. *Sharq filologiyasining tugun va yechimlari*, 177-181. Toshkent.

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، المؤلف: حاجي خليفة، تحقيق محمد شرف الدين، الناشر: دار إحياء التراث العربي، ٢١٧٣١١

الإعلام، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي المتوفى: ٢٠٠٢م - ٦٩٣١هـ، الناشر: دار العلم للملايين، الطبعة: الخامسة عشرة ٤٢٦١

معجم المؤلفين: عمر كحالة، دار إحياء التراث- لبنان، ٦١١١

الزمخشري محمود بن عمر. القسطاس المستقيم في علم العروض. . دار الكتب المصرية. ٥٨٣٥. بخط سنة ٣٥٨١ ميلادية.

أبو الجيش الأنصاري الأندلسي. الرسالة الأندلسية. جامعة الملك سعود. ٧٥٩١.

أبو الجيش الأنصاري ٢٧١٢ / <http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item>

وكتاب «علل الأعراب»